

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده حقوق و الهیات

بخش حقوق

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته حقوق گرایش حقوق خصوصی

بررسی فقهی و حقوقی پیوند اعضا در حقوق ایران

مؤلف:

رضا جبالبارزی

استاد راهنما:

دکتر ایوب احمدپور

استاد مشاور:

دکتر محمدرضا امیر محمدی

شهریور ۱۳۹۴

تقدیم بہ:

پدر و مادر عزیزم، کہ در شد و اعتلای من از بیچ ز حمی فرو کہ زار نبودند
و تقدیم بہ ہمی عزیزانی کہ دعای خیرشان بدرقہ راہم بودہ و ہست.

تقدیر و تشکر

نخستین سپاس و ستایش از آن خداوندی است که بنده کوچکش را در دریای بیکران اندیشه، قطره ای ساخت تا وسعت آن را از دریچه اندیشه های ناب آموزگارانی بزرگ به تماشا نشیند. لذا اکنون که در سایه سار بنده نوازی هایش پژوهش حاضر به انجام رسیده است، بر خود لازم می دانم تا مراتب سپاس را از بزرگوارانی به جا آورم که اگر دست یاریگرشان نبود، هرگز این پژوهش به انجام نمی رسید.

ابتدا از استاد گرانقدرم **جناب آقای دکتر ایوب احمدپور** که در طول نگارش این پژوهش با راهنمایی های عالمانه و بجایشان، سکاندار شایسته ای در هدایت این پایان نامه بوده اند، کمال سپاس را دارم.

همچنین از استاد عالی قدرم **جناب آقای دکتر محمدرضا امیرمحمدی** که با سعه صدر مشاوره ی این پژوهش را پذیرفتند و در طول نگارش این مجموعه همواره از نظرات کارشناسانه شان، بهره جستم، صمیمانه تشکر می کنم.

سپاس آخر را به مهربانترین همراهان زندگیم، به پدر، مادر، خواهران و برادر عزیزم تقدیم می کنم که حضورشان در فضای زندگیم مصداق بی ریای سخاوت بوده است.

رضا جبالبارزی

شهریور ۹۴

چکیده

شریعت اسلام چون سایر ادیان الهی به زمان و مردمی خاص محدود نیست و نیز به جهت جهان شمولی اش در طول زمان دستخوش تغییر و تبدیل نمی شود، چه اینکه «حلال محمد حلال الی یوم القیامه و حرامه حرام الی یوم القیامه»^۱. از سوی دیگر، در مسیر تفکر و اندیشه بشری مسائلی نو قرار می گیرد که فقه اسلامی باید پاسخگوی آن باشد و به حل آن همت گمارد. یکی از مشکلات جوامع انسانی وجود افرادی است که به عللی برخی از اندامهای خود را از دست داده و یا دچار از کار افتادگی شده اند. این افراد برای ادامه زندگی خود نیاز دارند تا با عمل جراحی، آن عضو فاسد را به عضوی سالم تبدیل کنند. این موضوع که برداشت عضو از بدن هر فرد و پیوند آن به دیگری از لحاظ شرعی چه حکمی دارد و قوانین مدون و مکاتب حقوقی مختلف چه برخوردی با این قضیه کرده اند، ارزش والای علمی دارد و کاوش درباره ی آن برای ادامه ی پیشرفت و ترویج این روش درمانی در درجه نخست اهمیت قرار دارد. بررسی مشروعیت پیوند اعضا به بدن انسان از دیدگاه فقهی و حقوقی محورهای اصلی بحث استدلالی این پژوهش می باشند. مفاهیم و کلیات پیوند اعضا، بررسی فقهی پیوند اعضا و اهدا و برداشت از منظر حقوقی از مباحث مطرح در این پژوهش می باشند. با توجه به اهمیت مباحث مربوط به برداشت و پیوند عضو، می توان گفت مهم ترین هدف تحقیق و بررسی مبانی فقهی و حقوقی آن ها، هموارسازی رویکرد مثبت و مقبول به دستاوردهای علمی و پزشکی در این زمینه است که در نتیجه، تصویب قوانینی کامل تر و دقیق تری در راستای آزادی خرید و فروش و پیوند اعضا در پی خواهد داشت. روشن است که به دلیل ابهام در برخی از ابعاد و محورهای موضوع پیوند اعضا در فقه و ناهماهنگی قوانین با آن ها و برخی آرای فقهی، شناخت دیدگاه های فقهی و ارائه دیدگاه درست باعث تطبیق قوانین و دیدگاه های حقوقی با آرای فقهی می شود.

واژگان کلیدی: برداشت عضو، شیوه های پیوند، مرگ مغزی، پیوند اعضا

^۱. صفار قمی، ابو جعفر محمد بن حسن بن فرخ، بصائر الدرجات، ص ۱۴۸، شماره ۷.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۴	فصل نخست: کلیات و مفاهیم.....
۶	مبحث نخست: پیشینه ی پیوند اعضاء.....
۸	گفتار نخست: تاریخچه پزشکی پیوند اعضا در ایران.....
۹	گفتار دوم: تاریخچه فقهی و حقوقی پیوند اعضاء.....
۱۱	مبحث دوم: مفهوم برداشت عضو.....
۱۱	گفتار نخست: تعریف «برداشت عضو» و شیوه های فراهم سازی اعضاء.....
۱۲	گفتار دوم: مفهوم پیوند و انواع آن.....
۱۳	بند نخست: تعریف پیوند.....
۱۴	بند دوم: انواع پیوند عضو.....
۱۴	الف) کاشت، الصاق و جایگزینی.....
۱۵	ب) حیاتی، کاربردی و زیبایی.....
۱۶	ج) ذاتی و غیر ذاتی.....
۱۷	د) تقسیم بندی از دیدگاه پزشکی.....
۱۷	مبحث سوم: منابع تامین پیوند اعضا.....
۱۸	گفتار نخست: پیوند از فرد زنده.....
۱۸	گفتار دوم: پیوند از فرد مرده (جسد).....
۱۹	گفتار سوم: پیوند از حیوان.....
۲۱	فصل دوم: بررسی فقهی پیوند اعضا.....
۲۳	مبحث نخست: دیدگاه ها فقهاء اسلام (امامیه - عامه) درباره احکام پیوند اعضاء.....
۲۴	گفتار نخست: دلایل فقهی مخالف با پدیده ی پیوند اعضاء.....
۲۵	بند نخست: قرآن.....
۲۷	بند دوم: روایات.....

۳۰	بند سوم: قواعد و ضوابط فقهی.....
۳۰	الف) قاعده لاضرر و لاضرار فی الاسلام.....
۳۳	ب) قاعده تغیر.....
۳۴	ج) قاعده اسراف.....
۳۴	د) چهارم: قاعده تراحم.....
۳۵	بند چهارم: سایر دلایل فقهای مخالف با پیوند اعضا.....
۳۶	الف) حرمت مثله کردن انسان.....
۳۷	ب) حرمت تأخیر در دفن جنازه مسلمان.....
۳۹	گفتار دوم: تحلیل و نقد ادله ی قائلین به عدم جواز پیوند اعضا.....
۴۲	گفتار سوم: دلایل فقهای معتقد به جواز پیوند اعضا.....
۴۳	بند نخست: قاعده الایم فالایم.....
۴۴	بند دوم: قاعده توقف.....
۴۵	بند سوم: قاعده اضطرار.....
۴۶	بند چهارم: قاعده نفی عسر و حرج.....
۴۷	الف) آیا ملاک در عسر و حرج شخصی است یا نوعی؟.....
۴۸	ب) آیا ملاک در عسر و حرج واقعیت امر است و یا علم مکلف؟.....
۴۸	ج) آیا ملاک در عسر و حرج رخصت است یا عزیمت است؟.....
۴۹	بند پنجم: قاعده تراحم.....
۵۰	بند ششم: قاعده لاضرر و لاضرار.....
۵۲	بند هفتم: قاعده تفویض.....
۵۴	بند هشتم: اشاره ای به تعدادی از نظرات فقهای امامیه درباره پیوند اعضا که قائل بر جواز می باشند.....
۵۶	الف) نظریه برخی از فقهای عامه که قائل بر جواز می باشند.....
۵۶	مبحث دوم: بررسی فقهی پیوند اعضا از حیوانات و پیوند قطعات مصنوعی به انسان.....
۵۷	گفتار نخست: بررسی احکام پیوند اعضای حیوانات به انسان از منظر اسلام.....
۵۷	گفتار دوم: بررسی احکام پیوند قطعات مصنوعی به انسان.....
۵۹	فصل سوم: اهدا و برداشت عضو از دیدگاه حقوقی.....

- ۶۱.....مبحث نخست:اهدای عضو از دیدگاه حقوق و قوانین کشورها.....
- ۶۱.....گفتار نخست:جایگاه حقوقی اهدای عضو در انگلستان.....
- ۶۲.....گفتار دوم: جایگاه حقوقی اهدای عضو در استرالیا.....
- ۶۳.....گفتار سوم جایگاه حقوقی اهدای عضو در امریکا.....
- ۶۳.....گفتار چهارم: جایگاه حقوقی اهدای عضو در قوانین کشورهای عربی.....
- ۶۴.....مبحث دوم:اهدای عضو از دیدگاه حقوق داخلی.....
- ۶۵.....گفتار نخست:ایراهای حقوق دانان و قانون گذاران ایران به مشروعیت اهدای اعضاء.....
- ۶۷.....گفتار دوم:بیش های حقوقی در برداشت و اهدای عضو.....
- ۷۰.....گفتار سوم: اشتراکات حقوقی ایران و سایر کشورها در اهدای عضو.....
- ۷۱.....نتیجه گیری نهایی.....
- ۷۳.....پیشنهادات.....
- ۷۸.....پیوست ها.....
- ۷۴.....منابع و مأخذ.....

مقدمه

با گذشت زمان و پیشرفت علم پزشکی، در بسیاری از موارد که انسان در گذشته، ناامید از بقای خویش بر اثر کاستی‌ها و ناتوانی اعضای بدن خود، در برابر سرنوشت مرگ و نیستی سر فرود می‌آورد و تن به خاک می‌داد، روزه‌های امید رخ نمود و راز بقا و استمرار حیات در پیوند عضو و گرفتن و جابجایی عضو بیمار با عضو سالم یافت شد. بر اساس دستاوردها و پیشرفت‌های علوم زیست‌شناسی، حیات اعضای بدن به گونه‌ای است که حتی پس از مرگ یا جدا شدن از بدن زنده می‌ماند و به تدریج از بین می‌رود. در برخی موارد، پزشکان توانسته‌اند به جز مغز، سایر اعضای بدن را به مدت ۱۰۷ روز با همان حیات نباتی بیولوژیک زنده نگاه دارند. بافت می‌تواند تا ۲۴۴ ساعت پس از مرگ طبیعی انسان، زنده باشد و حتی برای مدت‌های طولانی ذخیره شود؛ پس از مرگ طبیعی، نسوجی مثل دریچه قلب، قرنیه، استخوان و تاندون تا ۴۸ ساعت قابل اهدا هستند، این در حالی است که همه‌ی مراحل پیوند عضو از زمان اخذ رضایت اولیای دم تا پایان پیوند عضو برداشت شده، معمولاً از ۳۶ ساعت نمی‌گذرد.^۱ زنده بودن اعضا پس از جدا شدن یا از دست رفتن حیات نفسانی یک انسان، هم برای جایگزینی اعضای بیمار انسانهای زنده مفید است و هم از جنبه‌ی مواردی که حفظ حیات ارگانیک برای بقای عمر و حیات موجودی چون جنین در رحم مادر وفات یافته یا مبتلا به مرگ مغزی، ضروری است. با کشف این واقعیت، پیشرفت‌های علم پزشکی در عرصه‌ی جراحی و پیوند اعضا به مدد آمد و وسایلی اختراع شد که توانایی ادامه‌ی حیات عضوی با حفظ ضربان قلب و تنفس و گردش خون را داشت. پیشرفت‌های چشم‌گیر دانش پزشکی انبوهی از مسائل جدید را پیش روی پژوهشگران و صاحب‌نظران فقه و حقوق قرار داده است. برداشت و پیوند به مدد این پیشرفت، امروزه یکی از راه‌های معمول برای درمان بسیاری از بیماری‌هاست. در فرآیند پیوند، عضوی از بدنی جدا و به بدن دیگر متصل می‌شود. مشروعیت و وضعیت فقهی و حقوقی این عمل در شقوق مختلف آن، مانند پیوند انسان به انسان، از حیوان به انسان، از انسان زنده یا مرده و...، مبانی و ادله‌ی حقوقی را به چالش می‌گیرد. تا کنون تحقیقات اندکی در زمینه پیوند اعضا در ایران انجام شده است، از این نکته هم نباید غافل شد که تحقیقاتی از این دست عمدتاً با محدودیت‌های جدی مواجه است؛ از جمله اینکه، در کشورهای اسلامی وجود برخی آرای فقهی مبنی بر مخالفت با برداشت و پیوند اعضا، گاه تحقیق در این زمینه را به بن

^۱ حبیبی، حسین، مرگ مغزی و پیوند اعضا از دیدگاه فقه و حقوق، ص ۳۲؛ صبوری اردوبادی، احمد، ماده و حیات، ص ۱۴۷؛ مجله علمی نظام پزشکی، سال سوم، ش ۱، صص ۲۲ و ۲۴.

بست می کشاند؛ به عبارت دیگر، برخی باورهای دینی و اعتقادات مردمی مانعی بزرگ در توسعه و ترویج مسئله پیوند اعضا و تشریح اموات در جامعه تلقی می شود که همین نکته باعث شده است تحقیق های کارآمد بسیار اندک و در موارد بسیاری شبیه هم باشد. تازه بودن مباحث محدودیت دیگر است و طبعاً جوانب ناگفته و بی پاسخ مسئله بسیار است و طبیعی است یافتن پاسخ مناسب نیاز به تلاش وسیعی دارد که از حوصله این تحقیق کوتاه و توان نویسنده خارج است. محدودیت دیگر، مرتبط شدن مسئله با مباحث غیر حقوقی و اجتماعی است که در موارد زیادی، تحقیقات آن را باید متخصصین همان فن انجام دهند، مثلاً طرح پدیده مرگ مغزی و ارائه ی معیار های آن برای دانش آموخته ی حقوق امر مشکلی است. همچنین نبود قانون جامع در زمینه پیوند اعضا در کشور ما و طرح نشدن مباحث حقوقی مرتبط با آن است که طبعاً به کمبود منابع می انجامد. با عنایت به توانایی علمی کشورمان امیدوارم با راهنمایی اساتید محترم و تلاش اندیشوران و محققان در خصوص مسائل حقوقی از این دست، قدم های بعدی هرچه استوار تر برداشته شود و شاهد به ثمر رسیدن مباحث نظری در حوزه عمل باشیم. هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی ابعاد علمی، فقهی و حقوقی پدیده ی پیوند اعضا است. لازم به ذکر است، در خصوص مسئله پیوند اعضا سوالات متعدد حقوقی مطرح است. اما با توجه به موضوع و هدف پژوهش حاضر، مقصود نهایی یافتن پاسخ هایی برای پرسش های زیر است:

(۱) مفهوم برداشت عضو چیست؟

(۲) مفهوم پیوند اعضا چیست؟

(۳) موضع فقه اسلامی در قبال این پدیده چه می تواند باشد؟

(۴) آیا جدا سازی و فراهم سازی عضو از بدن انسان زنده یا مرده به غرض پیوند به بدن دیگری جایز است یا خیر؟

(۵) آیا پیوند عضو جدا شده به بدن دیگری جایز است؟

در پاسخ به پرسش های فوق، فرضیه های زیر به نظر می رسد:

۱. جدا سازی و فراهم سازی عضو از انسان زنده و مرده برای پیوند به دیگری مطلقاً حتی در شرایط غیر اضطراری جایز است، مگر در موارد به مخاطره افتادن جان انسان زنده.

۲. پیوند عضو به بدن و جایگزینی آن با عضو بیمار، چه در اعضای ظاهری و چه در اندام های باطنی بدن، جایز است و منع شرعی ندارد.

برای پاسخگویی به سوالات مطرحه فرضیات دیگری نیز قابل طرح است که به بیان آنها خواهیم پرداخت و در واقع تلاش ما در این پژوهش این است که با بهره گیری از منابع و ادله ی فقهی

اصول کلی حقوقی، مواد قانونی و قواعد عمومی راه حل های مناسبی برای پاسخگویی به مسائل فقهی و حقوقی نو ظهور ناشی از پیوند اعضا مطرح نمائیم.

قضاوت نهایی در خصوص امکان یا عدم امکان حمایت از این پدیده، در شناخت درست و کاملی از ماهیت و مبانی حقوقی آن است که این پژوهش سعی بر آن دارد تا جوانب علمی، فقهی و حقوقی این فن آوری را مورد بررسی قرار داده و به جهت گیری کشورمان در این خصوص کمک کرده و به طریق اولی توجه قانون گذار محترم را به ضرورت تدوین و تنظیم قوانین جامع، کامل و مانعی جلب نماید. مباحث این پژوهش در سه فصل ارائه می شود: فصل اول، راجع به مفاهیم واژگان کلیدی و کلیات پیوند اعضا است که شناخت ماهیت پیوند اعضا و تعریف مفهوم برداشت عضو و شیوه های مختلف پیوند از جمله مباحث مهمی است که کاربرد زیادی در راستای موضوع شناسی مباحث فقهی آینده دارد. در فصل دوم، به بررسی دیدگاه های فقه اسلامی در خصوص پدیده پیوند اعضا انسان می پردازیم و دیدگاه فقهای مسلمان اعم از فقهای امامیه و عامه را بیان و به تحلیل دلایل ایشان خواهیم پرداخت. در فصل سوم، به بررسی اهدا و برداشت عضو از دیدگاه نظام های حقوقی مختلف جهان خواهیم پرداخت و در پایان جایگاه حقوقی پیوند اعضا در حقوق داخلی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

فصل نخست: کلیات و مفاهیم

تحولات و پیشرفتهای علمی - تکنولوژیکی همواره با خود برای جامعه انسانی مسائل و پدیده های نوپهوری به همراه دارد و معمولاً سالها طول می کشد تا نظام های مختلف اجتماعی بتوانند خود را با این ره آوردهای نوین وفق دهند. این تأخیر تا حدود زیادی به علت عدم تبیین جوانب مختلف موضوع جدید برای تصمیم گیرندگان و رهبران فکری و سیاسی جامعه است. موضوع پیوند اعضا و بافت ها^۱ از جمله موضوعات حساس، پر ابعاد و متحول دنیای پزشکی است و به همین دلیل پرسش ها و ابهامات مختلفی در جوانب گوناگون آن از حیث پزشکی، اخلاقی، مذهبی، حقوقی اقتصادی مطرح شده است. به هر حال اگر چه پیوند اعضا در ایران کم سابقه نیست، اما با توجه به جوان بودن این دانش نوین و بلکه متهورانه در کشور ما نیز همچون سایر کشورهای جهان در زمره مباحث مناقشه انگیز در ابعاد پزشکی، حقوقی و اخلاقی باقی مانده است. آنچه که جای شگفتی است اینکه دانشمندان و متخصصان پر توان ایرانی، تاکنون علیرغم تمامی مشکلات و دشواری های خاص جامعه ما با همتی والا توانسته اند ایران را به عنوان یکی از کشورهای موفق در زمینه پیوند اعضا معرفی نمایند.

---

1. Organ and tissue transplantation

مبحث نخست: پیشینه ی پیوند اعضا

رد پای عمل پیوند اعضا، که همواره از آرزوهای بزرگ بشر بوده است، در دیرینه ترین آثار مذهبی و ملی ایران و جهان، که شامل مجسمه ها و تصاویری از پیوند سر انسان به بدن حیوانات و به عکس است، به چشم می خورد، در این میان، چین و هندوستان را می توان پیشگامان علم پزشکی در شاخه پیوند اعضا معرفی کرد. در قرن دوم پیش از میلاد، جراحان چینی به نام های هوآتو^۱ و پین چیزو^۲، برای نخستین بار، فرضیه پیوند برخی از بافت ها و اعضای بدن را مطرح کردند، اما به دلیل نبود امکانات لازم پزشکی در آن روزگار، این فرضیه در داستان های خیالی نقل شد و در تاریخ تمدن بشر قالب افسانه به خود گرفت.^۳ نخستین مواردی که در این فرضیه ها در تاریخ بشری جامه عمل پوشاند، یکی، پیوند پای فرد تازه وفات یافته به فردی که پای وی قطع شده بود توسط دو میا^۴ و کاسموس^۵، رهبران مذهبی آشنا به علم پزشکی در سال های ۲۸۲-۳۰۲ م است؛ و سپس پیوندهای پایه دار از پیشانی و گردن و گونه ها برای بینی، گوش و لب توسط پزشکی هندی به نام سارشروتا^۶ در همان زمان.^۷ در قرن های ۱۱، ۱۲ و ۱۳ م پیدایش روش های «رینوپلاستی» یا پیوند ترمیمی در مدارس ایتالیا گام بلندی در جهت طرح پیوند اعضا بود.^۸ طرح دیدگاه های جدید پزشکی از سوی پزشکانی مانند جان هانترو^۹ و بارونیو^{۱۰} و دیفنباخ^{۱۱} در قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم مطرح و ثابت شدن این اصل که «تمام مواد زنده اگر در تماس با هم قرار بگیرند، به یکدیگر متصل می شوند» همراه با انجام برخی اقدامات پزشکی و پیوند موفقیت آمیز مواردی مانند پیوند چنگال

1. Huato

2. Pien Chiso

3. اعرابی، بیژن، آن سوی اغما یا مرگ مغزی، صص ۷۰-۷۱؛ لاریجانی، باقر، نگرشی جامع به پیوند اعضا، صص ۲۰-۲۱؛

لیوناردبری، پاتولوژی پیوند اعضا، ص ۱۵

4. Domia

5. Cosmos

6. Surshruta

7. همان.

8. همان.

9. John Hunter

10. Baronio

11. Diefenbach

مرغ به تاج خروس، گام موفق دیگری در پیشرفت شاخه پیوند عضو در علم پزشکی بود.^۱ استفاده از اصول گندزدایی و سترون سازی و سرکوب واکنش های سیستم ایمنی بدن، همراه با تعریف و تعیین پادتن ها و ابداع روش های جلوگیری از دفع پیوند و تولید داروهای سرکوبگر سیستم ایمنی، قرن بیستم را قرن شکوفایی خیل عظیمی از جراحی پیوند اعضا ساخت که از پیوند موفقیت آمیز قرنیه چشم در سال ۱۹۰۶ م توسط زیرم^۲ آغاز شد و با پیوند مهمی چون پیوند کلیه، قلب، پانکراس، ریه، و کبد در سال های ۱۹۴۷ و ۱۹۶۸ م ادامه یافت.^۳ کشف داروهای سرکوبگر سیستم ایمنی در جهت جلوگیری از پس زدن عضو پیوندی توسط بدن فرد گیرنده، بدان حد اهمیت دارد، که تاریخچه پزشکی پیوند عضو از نیمه دوم قرن بیستم بیشتر بر اساس دستاوردهای این شاخه از علم پزشکی و پیوند عضو، رقم می خورد. تعریف و تبیین پادتن از ۱۹۵۲ م توسط دانشمندانی چون وانرود^۴ و پاین^۵ و آموس^۶ آغاز شد و ادامه یافت و به کشف داروی آزیوپرین توسط هیچلیگ^۷ و لیون^۸ انجامید، که تاکنون نیز به کار می روند.^۹ کشف سرکوبگرهای قوی، مانند سیکلوسپورین در ۱۹۷۰ م سبب شد که شاخه پزشکی پیوند اعضا، در عمل وارد موضوع پیوند عضای حساسی، مانند قلب، کبد و ریه شود و شیوه جراحی پیوند اعضای دارای عروق متحول شود و بهبود یابد. در سوم دسامبر ۱۹۶۸ م نخستین پیوند قلب انسان در شهر کی تاون افریقای جنوبی با موفقیت انجام شد.^{۱۰}

^۱. لاریجانی، باقر، پیشین، ص ۲۲.

^۲. Zirm

^۳. همان، ص ۲۵؛ اعرابی، بیژن، پیشین، ص ۷۵؛ سلطان زاده، محمد حسین، پیشگیری از عفونت در پیوند اعضا، صص ۵۰-۵۴.

^۴. Wanrood

^۵. Pine

^۶. Aumos

^۷. Hichilig

^۸. Elion

^۹. همان.

^{۱۰}. همان.

گفتار نخست: تاریخچه پزشکی پیوند اعضا در ایران

رشد سریع موفقیت های پزشکی در نوآوری روش های جراحی و مراقبت های پس از عمل و بخش های ویژه پیوند و تشکیل تیم های مخصوص پیوند و داروهای سرکوبگر ایمنی جدید باعث پیشرفت های شگرف پزشکان در زمینه پیوند عضو شده، به طوری که امروزه در بیشتر مراکز پزشکی دنیا در کشورهای مختلف پیوند صورت می پذیرد.

در ایران، اولین پیوند کلیه در سال ۱۳۴۷ در شیراز انجام یافت، اما به دلیل نبودن کلیه برای پیوند و بالا بودن هزینه کلیه های وارداتی از اروپا، عمل پیوند در مدت ده سال فقط شصت بار انجام گرفت و پس از انقلاب، با پیگیری های مسئولان مربوط، با حل بسیاری از مشکلات و موانع، این عمل در سال های ۱۳۶۴-۱۳۶۹ به ۱۳۰۰ مورد رسید. نخستین مرکز پیوند قلب نیز در شیراز افتتاح شد و اولین پیوند قلب موفقیت آمیز را دکتر سنجریان انجام داد.^۱ در ایران معمولاً منبع تهیه اعضایی مانند کلیه، افراد زنده بوده است؛ ولی با تبلیغات و آموزش های فراگیر، خیل عظیمی از موارد مرگ مغزی نیز به جمع آنان پیوسته اند که پیشاپیش با امضای فرم های مربوط توسط خود ایشان در زمان حیات و یا اولیای آن ها پس از مرگ مغزی، امکان پذیر شده است. گفتنی است که پیوند اعضایی مانند قرنیه که بر خلاف اعضایی چون کلیه رگهای خونی و جریان خون ندارد، از سال ۱۳۱۴ ش، با درصد موفقیت بالایی در ایران انجام می شده و در حال حاضر نیز این عمل در بیشتر مراکز دانشگاهی و برخی مراکز خصوصی به میزان زیادی انجام می پذیرد.^۲ پیوند قرنیه، نخستین پیوند انجام شده از اعضای جسد میت در ایران است و علت موفقیت آن قابل برداشت بودن قرنیه از چشم میت تا ۲۴ ساعت پس از مرگ و ایست کامل قلب و مرگ مغزی است. و همچنین حیات قرنیه طولانی تر از بسیاری اعضای بدن است و رگ های خونی و عصبی مانند اعضای مهم بدن همچون قلب و کلیه ندارد که احتمال پس زدن پیوند در آن وجود داشته باشد. نقص قوانین داخلی و محدود بودن راه های تهیه عضو و اطلاع رسانی نامناسب به مردم در خصوص موضوعاتی چون مرگ مغزی باعث شده است که در خصوص برخی اعضای مهم، مانند کبد، عمل پیوند به تعداد انگشت شماری محدود شود و حرکت منحنی رشد میزان موارد پیوند در ایران متناسب با سایر نقاط جهان نباشد.

به هر حال، اهمیت برخی از موارد پیوند عضو، مانند پیوند پانکراس و سلول های جزیره ای، در درمان بیماری هایی چون قند خون و دیابت، که در ایران شیوع زیادی دارد، و قطعی بودن درمان

۱. لاریجانی، باقر، پیشین، صص ۲-۲۵؛ اعرابی، بیژن، پیشین، صص ۷۰-۷۵.

۲. همان، همچنین درباره کلیت مباحث؛ محسنی، محمد آصف، الفقه و مسائل طبیه، ج ۱، صص ۲۷۷-۲۹۱.

ها و نیز سرعت به دست آمدن نتیجه، باعث توجه شدید ایرانیان به این نحوه درمان شده است که از عوامل تقویت کننده مراکز درمانی در این زمینه در ایران است. به یقین، حذف موانع قانونی و فرهنگی فراروی منابع تأمین عضو پیوندی و نیز تأیید محدود معاملات دارندگان این اعضا در شرایط خاص، می تواند ضمن حل مشکلات و رفع موانع موجود تأمین عضو، حرکت سریعی را در راستای پیشرفت پیوند اعضا در ایران تضمین کند.

گفتار دوم: تاریخچه فقهی و حقوقی پیوند اعضا

بحث از حکم شرعی و جایگاه حقوقی برداشت و پیوند عضو تا یکصد سال اخیر به شکل جامع و مستقل جریان نداشت. این امر ناشی از عدم پیشرفت علم پزشکی و محدود بودن فعالیت های درمانی بود که باعث می شد فقیهان معظم کمتر درصدد بحث مستقلی از حکم شرعی چنین موضوعی برآیند. درباره برخی از موارد خاص پیوند اعضا، مانند کاشت دندان جدا شده خود یا دیگری به جای دندان افتاده، و یا استفاده از استخوان های بدن خود یا مردگان برای الصاق و پیوند به نواحی خاصی از بدن، و یا در خصوص پیوند عضو قطع شده فردی که حد بر وی جاری شده به خود او یا دیگری که در کلام پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) مطرح شده است، جسته و گریخته در بخش های مختلف و ذیل سایر ابواب و عناوین فقهی، مباحثی در کتاب های فقهی به چشم می خورد.^۱ این مباحث تفصیل و تنوع زیادی ندارد، اما هم در خصوص اصل پیوند عضو و هم در خصوص مالیت اعضا و مالکیت یا اختصاص آن به فرد یا افراد خاصی دارای ژرف نگری هایی است که نشانگر دقت و اهتمام شدید فقیهان شیعی در هر عصری به شناخت موضوعات احکام و حکم شرعی آن حتی در قالب های نادر آن است. با ظهور دوران جدید پیشرفت های علمی و پزشکی و کشف و شناسایی کامل کاربردهای پزشکی اعضای انسان حتی پس از مرگ در درمان بیماری ها، موضوع اعضای انسان دچار تحول کاربردی و تغییر در ویژگی های عرفی و کاربردی شد و در نهایت با توجه به کثرت فواید عقلایی و کاربرد عرفی آن، دقت نظر خاصی را در محافل فقهی و حقوقی می طلبد. در جوامع غربی، مباحث حقوق عرفی، نخستین بار از حدود نیم قرن پیش با تصویب قوانینی در راستای ضابطه مند کردن موضوعاتی چون مرگ مغزی و نیز

^۱ . شیخ طوسی، الخلاف، مسئله ۷۲؛ وسائل الشیعه، الشیخ الحر العاملی، ابواب قصاص الطرف، باب ۲۳؛ طباطبایی، سیدعلی، ریاض المسائل، ج ۲، ص ۵۲۶؛ نجفی، محمد حسین، جواهر الکلام، ج ۴۲، ص ۳۲۵؛ ابن قدامه، المغنی، ج ۹، ص ۴۲۲.

جدا سازی عضو از داوطلبان و یا کسانی که وصیت بدین امر کرده اند، آغاز شد.^۱ از حدود نیم قرن پیش، فقیهان شیعه در کلیت موضوع به نظریه پردازی های جدی پرداختند و طی آن به تدریج مباحث مرتبط را شناسایی و برآیند آن را ذیل همین موضوع یادآور شدند؛ آن چنان که ذیل موضوع اهدای عضو به مباحثی مانند وصیت به برداشت و جداسازی اعضا و نیز مرگ مغزی اشاره داشتند. در این میان می توان به طرح موضع در مسائل مستحدثه در کتاب تحریر الوسیله از سوی فقیه تیزبین و دورانیش امام خمینی (ره) اشاره کرد.

سرانجام طی دهه های اخیر، اهتمام جدی قانون گذاران در جمهوری اسلامی ایران به تصویب قوانینی در این زمینه و بازتاب تلاش های ایشان در سطح حوزه های علمیه باعث روی آوردن برخی فقیهان و محققان بدین موضوع به طور مستقل در جهت عرضه آثار ارزشمند و نفیسی شد. این آثار در قالب کتاب و یا مقاله نوشته شده اند. کتاب هایی مانند نگرش جامع به پیوند اعضا نوشته باقر لاریجانی، پیوند اعضا در فقه اسلامی نوشته سعید نظری توکلی، مرگ مغزی و پیوند اعضا نوشته حسین حبیبی و پیوند اعضا از بیماران فوت شده و مرگ مغزی نوشته اسماعیل آقابابایی، و مقاله هایی در مجله های معتبر علمی، مانند مجله فقه، شماره اول و نیز فقه اهل بیت (ع) شماره ۳۴ از فقیهان و محققانی چون محمد مؤمن قمی، اسماعیل اسماعیلی و سید محسن خرازی، در این زمینه نیز مرکز مطالعات و تحقیقات پزشکی نیز مجموعه مقالاتی جمع آوری و تدوین کرده و برخی گردهمایی ها نیز به این موضوع اختصاص داده شده است. در خارج از حوزه علمی ایران و در جوامع مسلمان غیر شیعی، کتاب هایی که مستقلاً به این موضوع پرداخته است، نوعاً صبغه حقوقی دارند تا فقهی؛ اگر چه فقیهان شیعی و فقهای اهل سنت در کشورهای عربی نیز در سالهای اخیر تألیفاتی در این خصوص داشته اند، مانند انتفاع الانسان بأعضاء انسان آخر حياً و میتاً نوشته محمد سعید رمضان البوطی و حکم التداوی بأعضاء الآدمیین نوشته عبدالفتاح محمود ادريس. در مجموع در جوامع فقهی می توان دید که فقهای عامه نیز مانند فقیهای امامیه در این موضوعات فتاوی صریحی داده اند که در جای خود بیان می شود.^۲

^۱ . از جمله می توان به تصویب قوانینی در این زمینه در برخی ایالت های امریکا و نیز کشورهای اروپایی اشاره کرد. برای آشنایی با این قوانین ← لاریجانی، باقر، نگرش جامع به پیوند اعضا؛ الفضل، التصرف القانونی فی الاعضاء البشريه، صص ۵ به بعد؛ الانصاری، اسماعیل، ضوابط نقل و زراعه الاعضاء البشريه فی الشریعه و التشريعات العربیه، ص ۱۲؛ محمد المرسی، الانجاب الصناعی أحكامه القانونیه و حدوده الشرعیه، ص ۱۵.

^۲ . شرف الدین، الاحکام الشرعیه للأعمال الطیبه الحدیثه، بکربن عبدالله، فقه النوازل قضایا فقهیه معاصره، ج ۱، یاسین، «حکم التبرع بالأعضاء فی ضوء القواعد الشرعیه و المعطیات الطیبه»، الحقوق، سال ۱۲، شماره ۳.

مبحث دوم: مفهوم برداشت عضو

پیش از پیوند عضو به بدن بیمار، تهیه ی آن عضو مهمترین دغدغه ی خاطر بیمار و تیم پزشکی است. تهیه ی عضو مورد نظر از راه های گوناگونی میسر است. در عصر حاضر، روش برداشت عضو از حیوانات و انسان های دیگر رایج است و در عین حال استفاده از سلول های بنیادین و مهندسی ژنتیک نیز جایگاه ویژه ای در مطالعات پزشکی دارد، بنابراین، می توان گفت اعضای طبیعی را یا با جدا سازی از بدن موجود زنده دیگر تامین می کنند و یا با شبیه سازی با استفاده از سلول های بنیادین، جدا سازی یا از بدن انسان دیگر است یا از بدن یک حیوان.

گفتار نخست: تعریف «برداشت عضو» و شیوه های فراهم سازی اعضا

آنچه به عنوان برداشت عضو درباره ی آن بحث می شود، همان جدا سازی عضو از بدن انسان اهدا کننده است. تهیه ی عضو طبیعی از بدن انسان دیگر نیز صورت های گوناگونی دارد که احکام و آثار متفاوتی دارند، زیرا انسانی که عضو از او برداشت می شود یا زنده، یا مرده و یا جنین است. برداشت عضو از انسان زنده یا منجر به مرگ می شود و یا نه، در صورتی که منجر به مرگ شود، یا با اراده خود انسان دهنده است که خود کشتی به حساب می آید و یا بدون اراده وی که دیگر کشتی است. در هر حال، انسان زنده ای که عضو را از او بر می دارند یا مهدور الدم است^۱ و یا محقون الدم^۲. انسان مهدور الدم یا به صورت مطلق مهدور الدم است، یعنی جان وی نزد یکایک مسلمانان احترام ندارد و یا مهدور الدم نسبی است، یعنی جان وی فقط نزد برخی از مسلمانان حرمت ندارد؛ مثل قاتل، که خونسش تنها در برابر اولیا دم هدر است، ولی دیگران حق کشتن او را ندارند. انسان مرده نیز یا به مرگ طبیعی می میرد، که قلب و مغز وی همراه با هم می میرند و یا با مرگ مغزی یا اغمای عمیق، که مغز وی کاملاً فاقد حیات سلولی است، ولی قلب وی همچنان می تپد، و یا مبتلا به بیماری لا علاج است که از آن به مرگ حتمی یاد می شود و یا مشرف به مرگ است که آن را فرد محتضر می نامند؛ هر یک از این اقسام، دارای مباحث، احکام و آثار ویژه ای است که در آینده به آنها می پردازیم. با توجه به اینکه تامین عضو از بدن انسان زنده همراه با پیامدهای ناگوار و درد شدید است، معمولاً در موضوع پیوند عضو، استفاده از بدن مردگان یا جسد مد نظر است. البته به دلیل اینکه بیشتر اعضا کسانی که به مرگ طبیعی می میرند حیات سلولی ندارند، برای پیوند عضو به بدن افراد مبتلا به مرگ مغزی توجه می کنند. با توجه به شک در تطبیق

^۱ مهدور الدم کسی را گویند که اعدام او شرعاً جایز است.

^۲ محقون الدم کسی را گویند که جان او محترم است و کسی حق تعرض به حیات وی را ندارد.

عنوان میت بر آنها، مباحث مهمی در موضوع پیوند اعضا، به عنوان «جواز برداشت عضو از مبتلایان به مرگ مغزی» مطرح می شود. در گذشته، پزشکان اعضای مورد نیاز برای پیوند را غالباً هنگامی از بدن مرده یا میت بیرون می آوردند که حتی به تنفس مصنوعی پایان داده و ضربان قلب متوقف می شد؛ در حالی که تا زمانی که نتوان اعضای بدن را از بدن هایی که تحت تنفس مصنوعی قرار دارند خارج کرد، احتمال موفقیت در پیوند عضو به میزان زیادی کاهش می یابد.

آن دسته از اعضای بدن که می توان از آنها برای پیوند استفاده کرد، هر کدام با توقف گردش خون تا زمان خاصی دارای حیات سلولی است و می توان از آنها برای پیوند استفاده کرد و الا با گذشت این مدت از زمان، سلول های عضو مذکور نیز می میرند و دیگر استفاده از فعالیت عضوی آن امکان ندارد. برای مثال، با قطع جریان خون در بدن، کلیه ها فقط تا ۶۰ دقیقه قابلیت برداشت برای پیوند را خواهند داشت و این زمان برای اندامی مانند قلب و کبد کمتر است؛ از این رو با تحقق مرگ کامل تمام اعضای بدن، از جمله قلب و ریه ها، زمان کوتاهی برای تهیه و برداشت عضو می ماند؛ البته این زمان هم به دلیل احتیاطاتی که پزشکان و نیز گیرنده ی عضو برای جلوگیری از عواقب قانونی و شرعی می کنند، معمولاً از دست می رود و احتمال موفقیت ناچیز است. اما در مرگ مغزی، وضع به گونه ی دیگری است، زیرا پس از، از میان رفتن حیات نباتی می توان از طریق امکانات مصنوعی و پزشکی، حیات نباتی را برای مدتی نگه داشت. بدین ترتیب، اعضای بدن، بجز مغز، به فعالیت خود ادامه می دهند که این خود، باعث جریان خون و اکسیژن و مانع متلاشی شدن عضو و بی فایده شدن آن می شود و با توجه به اینکه فعالیت عضوی فرد مبتلا به مرگ مغزی بطور کنترل شده و با دستگاه های مصنوعی ادامه می یابد زمان کافی و قابل توجهی برای آماده سازی بدن دهنده و گیرنده و جدا سازی و پیوند فراهم می آورد.

همین تفاوت باعث می شود که توجه پزشکان به اجساد مبتلایان به مرگ مغزی معطوف باشد تا عمل سخت و دقیق جدا سازی و پیوند عضو را با حد اکثر موفقیت به انجام رساند. به همین دلیل، بررسی حکم برداشت عضو از مبتلایان به مرگ مغزی و سایر اقسام موت به جز موت طبیعی اهمیت زیادی دارد.

گفتار دوم: مفهوم پیوند و انواع آن

در متون پزشکی پیوند عضو تعریف نشده است. شاید بتوان عمل پیوند عضو را بطور اعم این گونه تعریف کرد: جبران نقص جزئی یا کلی کارکرد هر یک از اعضای بدن انسان به وسیله جایگزینی یا اتصال یک عضو مصنوعی یا طبیعی حیوانی یا انسانی که ممکن است از بدن خودش یا دیگری